

В. Сеньотович-Бережний

РІД І РОДИНА ВИГОВСЬКИХ

(Історично родовідна розвідка)

У нас не бракує праць присвячених гетьманові Іванові Виговському та його діяльності, але членів його родини автори, по більшості, мало згадують, а ще менше цікавляться родом цього гетьмана.

Між тим, для яснішого розуміння нашої історії, особливо бурхливої доби Богдана Хмельницького, нам не слід забувати, що в кожній людині, яка її творила, промовляв і голос її предків, та вона психологічно, до великої міри, являлася і витвором того середовища, із якого вийшла та в якому розвивалася. Доки розподіл на стани тримався в силі, кожний із них створював відповідну йому культуру, але сукупність культур усіх станів вже можна назвати культурою цілої нації.

Із праць В. К. Липинського ми знаємо, як багато представників шляхетства, як вищого, так і нижчого, приєдналося до козаків. Всі вони, в тій чи іншій мірі, звикши до своїх станових привілеїв, відчували, що за ними стоять їх маєтки, як джерело, що створює їм можливість для існування в призвичаєних тоді соціальних формах. Ті шляхтичі, що пішли з козаками, психологічно ними не стали і в душі лишалися шляхтичами.

Виговські були типовими шляхтичами з їх поглядами і бажаннями, яких не був позбавлений і сам гетьман Богдан, що був козацько-шляхетського роду.* Февдальна мораль тоді була ще жива.

Український родознавець Е. П. Архипенко казав:

«При наявності в ній і негативних рис, вона полишила нам найвищі в історії людства норми відношення громадянина до своєї батьківщини, суспільства, родини і власної особи...»

Отже, говорячи про Виговських, ми всього цього не сміємо забувати.

* Провідники черні казали про Богдана: «Він сам, шляхетський син, із шляхтою злигався і знов на народ старе ярмо накладає» В. К. Липинський «Україна на переломі», стор. 98.

Під охороною влади гетьманської вона (шляхта) знов у своїх маєтках оселилась, знов «повинності звичайні» від селянства одержувати стала...» (Там же, стор. 136).

Як відомо жалована грамота Малоросійській шляхті православної віри на їх шляхетські права була вже видана царем 27. III. 1654 р.

Ми не маємо про них джерельних даних старіших від середини 16-го ст. і початків роду не знаємо. Між тим, в Польській Енциклопедії Шляхетській знаходимо цікаву згадку:

«Родина походження руського, згідно Яблоновському походить від князів Глинських...» (том XII стор. 232 В-ва 1938).

Ми знаємо, що в дійсності Глинський рід татарського походження та їх родоначальником був князь Лексада, який за часів вел. кн. Вітовта оселився на Русі, охрестився та дістав від вел. кн. місто Глинськ.

Чи мали дійсно Виговські якесь відношення до кн. Глинських, та де саме про це писав історик А. Яблоновський, нам перевірити не вдалося.

В середині 16-го стол. Виговські, як видно, вже були досить відомі, бо могли дістати від короля земельні надання. Родовим гніздом цього роду був Овруцький повіт на Волині і там вони ще прозивалися **ЛУЧИЧАМИ**.

В своїй праці, головну увагу я присвячую роду і родині Виговських, мало торкаючись їх діяльності, про яку і так багато писалося, та тому, із усіх відомих мені матеріалів, вибираю, оскільки можливо, те, що цього стосується, отже дані генеалогічні, ті, що вказують на матеріяльний стан роду, служать характеристики окремих його представників, освітлюють родинні відносини.

ЛУКА, Овруцький боярин, мав жити на початку і в першій чверті 16-го стол., бо його 5 синів **ЛУЧИЧІВ**:

ГРИШКО, СТЕПАН, ІВАН, СЕМЕН та КІРИК

дня 24. 8. 1541 р. одержали від короля Жигимонта Старого земельні простори на Київщині, коло Вигова, якими до того користався Станіслав Подолянин та, після його смерті, звільнилися.

Зі свого боку, брати Лучичі зобов'язалися, що за користання цими землями, будуть нести земську службу.

У 1546 році вони дістали королівське підтвердження цього надання «на вічні часи», після чого стали звати себе **ВИГОВСЬКИМИ**.

Про старшого з братів, Гришка, ми знаємо що він, з руки кн. Фридриха Глібовича Пронського, Київського воеводи, став його намісником у Заушу на Виговщині.

У братів Виговських були сини, «шляхетні земляне землі Київської»,¹ а саме:

¹ О «землянах» вперше згадується в подільських актах під 1374 роком. До кінця 15-го стол. рядова шляхта й земляне у правному відношенні майже нічим не різнилися від панів, які, звичайно, були міцніші матеріяльно. В актах Підляшшя, земель Волинських, Поділля, Київщини та частини Литовського Полісся, про землян мова мовиться у значенні тому самому, як і про бояр-шляхту. У Литовському Статуті з 1529 р. земляне трактуються як рядова шляхта (I, стор. 11, VI, стор. 10, VIII, стор. 1, 5, 8) хоч Статут з року 1566 вже розглядає кілька «станів шляхетських» не однакових по правам.

ІВАН, чи ЯН у Гришка, ГОРДІЙ та ІВАН у Степана, ОЛЕКСАНДР у Івана, ГНАТ та ЯЦКО у Семена.

На вальнім соймі у 1611 році Виговські дістали від короля Жигимонта III новий привілей на свої землі.

Всі ці родинні акти, разом з листом короля Жигимонта Старого (з 1541 р.) до Київського воєводи Андрія Коширського з наказом увести братів Лучичів у володіння наданими їм землями, майбутній гетьман Іван Виговський дав вписати 7. 5. 1631 р. до судових гродських книг Луцьких та таким чином зберіг їх для потомства й історії.²

Про життя і діяльність вищезгаданого молодшого покоління «шляхетних землян землі Київської» не залишилося жодних даних, крім Гната Виговського, що мав сина Остапа (Остафія), який залишив по собі помітний слід.³ Останні брати мали потомство, бо ми зустрічаємо в актах імення інших Виговських, що доводилися родичами гетьманові Іванові.⁴

Гнат Іванович Виговський мав сина ОСТАПА, дідича містечка Го-

² Архів Ю. З. Р.; ч. IV, том I «Акты о казаках» стор. 314—325.

³ Акты Зап. Росіи, том IV стор. 106 и 166 та гербовники.

⁴ Хведір Виговський, людина близька гетьманові Іванові. Був він намісником Київського воєводи та членом Київського братства (1631 р.). Знаємо що у 1656 році їздив у свій маєток на Виговщині. У 1657 р. їздив гетьманським послом до Москви, а, згідно з В. К. Липинським, бував послом і до Польщі. Його підпис стоїть під Гадяцькою угодою 1659 року. Дістав від поляків надання містечка Стеблів у 1659 р. (Vol. Legum IV, стор. 649).

Іван Виговський. Згідно генеалогові В. Модзалевському, його діяльність проходила в Луцьку. Був членом Луцького Братства у 1619—38 роках.

Ян Виговський «Кривий». Згадується під 1658 р.

Самійло Виговський, полковник Биховський. Полонений москалями 4. XII, 1659 р. у Ст. Бихові.

Василь Виговський, полк. Овруцький, якого Липинський помилково називав братом гетьмана. В осені 1659 р. був заарештований чернігівським полковником Аникієм Силичем. У Сибіру, на засланні, він показав, що гетьманові доводиться дядьком, але не рідним, бо є Остапові (батькові гетьмана) брат двоюрідний. Себе назвав наказним отаманом від Данила Виговського за Дніпром на польській границі у Овручу.

Юрій та Ілля Виговські. Обидва служили у коронному війську, а зати́м у гетьмана Павла Сапіги, доки не приєдналися до козаків. На засланні у Сибіру вони показали, що Юрію гетьман доводиться братом двоюрідним, а Іллі дядьком. У козацькому війську був Юрій полковником (у Виговського), а Ілля рядовим товаришем.

Василь, Юрій та Ілля були заарештовані одночасово й сиділи в кандалах в «опальній тюрмі» в Москві, а зати́м заслані у Сибір на «великую р'ьку Лєну въ Якутській острогъ», куди прибули 24. 5. 1661 р. (див. про них статтю А. А. Востокова «Судьба Выговскихъ и Ивана Нечая» у журналі «Кіевская Старина» за 1890 р. том XXVIII стор. 35—46).

Роман Виговський, офіціал уніятського єпископа в Києві.

Криштоф Виговський, сотник. Був провідником повстання на Поліссі. Одружений з Мариною Ласкою.

голева на Київщині і намісника Київського замку у воеводи Адама Кисіля.

Він також володів своїм власним двором у Києві і був членом Київського братства.

Остап Гнатович був одружений з Оленою Ласко, гербу «Леліва», що походила із старовинного землянського роду Овручського повіту на Волині. Крім сина Остапа, мав Гнат Іванович і доньку, про яку лише знаємо, що вона стала черницею під ім'ям Олександри та була пізніше ігуменею Михайлівського дівочого монастиря.

Остап Гнатович дістав у 1654 р. царську грамоту на свої маєтності.^{4а} Він помер у 1663 р., а його дружина, Олена, жила ще кілька років.

Згідно з генеалогами подружжя мало трьох синів:

ІВАНА ОСТАПОВИЧА, майбутнього гетьмана, ДАНИЛА й КОСТЯНТИНА, яким довелося відіграти значну роль у історії України, та доньку, ім'я якої не збереглося. Вона вийшла заміж за недоброї пам'яті Павла Івановича Тетерю-Моржковського. Померла у 1657 р. у Києві.

Історик В. К. Липинський у своїй праці «Україна на переломі», стор. 158, пише, що Остап Гнатович мав ще двох синів, а саме Хведора та Василя. Про Хведора (див. прим. 4) ми не маємо жодних даних, щоб вважати його рідним братом Гетьмана Івана, а щодо Василя, то знаємо напевно, що він був гетьманові двоюрідним дядьком (див. прим. 4).

Іван Остапович Виговський, майбутній гетьман, мав вчитися у Київській Колегії (від 1701 р. вона стала іменуватися Академією), а службу почати у Київському Гродському суді. Між тим, В. К. Липинський каже, що він був «юрист при гроді Луцьким» (там же, стор. 158). Затим вважається, що майбутній гетьман займав посаду намісника Луцького старости, був членом Луцького братства, брав участь у Луцькому соймику у 1637 році і т. д.

Генеалог В. Модзалевський вказує що було два Івани Виговських, та діяльність одного із них була пов'язана з Луцьком. Якщо Іван Остапович був при Київському Гродському Суді на початку своєї кар'єри, що цілком імовірно, бо батько його жив у Києві, то, очевидно, юристом при гроді Луцьким був інший Іван Виговський, та чи не він брав участь у Луцькому соймику у 1637 році. (див. прим. 4). Цілком можливо, що і майбутній гетьман мав відношення до Луцька та був членом Луцького братства.

Перед повстанням Богдана Хмельницького, Іван Остапович (сам він себе називав Іваном Остафівичем), був писарем при одному із польських комісарів на Україні, а на початку повстання знаходився

^{4а} Одночасно з Переяславською угодою, почав цар жалувати маєтки гетьманові та старшині, але тоді такі жалування практичного значення не мали, бо Гетьман Богдан своїй старшині ясно вказав, чії надання зобов'язують на Україні. Лише пізніше старшини повикопували із землі ці царські грамоти та почали доказувати свої права на маєтки.

у коронному війську Стефана Потоцького. Під Жовтими Водами він був ранений та дістався у татарський полон, звідки його визволив гетьман Богдан Хмельницький.

Від червня 1648 року (вперше підпис Івана Остаповича стоїть на акті з 17 червня) аж до смерти гетьмана Богдана, він був незмінним генеральним писарем.⁴⁶

При Виговському уряд генерального військового писаря набув великого значення. Людина розумна, добре школена, культурна й вихована, Іван Виговський став правою рукою гетьмана, його співробітником і довіреною особою. Він брав участь у дипломатичних переговорах, укладанні важливих договорів. Разом з гетьманом він приймав чужих послів, листувався з чужими володарями, обговорюючи деталі біжучих з ними справ. Так само й у внутрішніх справах він листувався з полковниками та іншими старшинами. Його військова канцелярія була дуже добре організована і мала потрібну кількість школених канцеляристів.

Після Переяславської угоди з Москвою, Виговський дістав царську грамоту на велику кількість маєтків, а між ними на міста Остер, Козелець, Бобровиця, Трипілля, Ромен з селами та села Стайки, Лісовичі й Кошевате. Він з них ніколи не користався.

5-го вересня 1657 р., на раді у Чигирині, старшина обрала Виговського гетьманом, доки Юрій Хмельницький не скінчить студії у Київській Могилянській колегії та не дійде до повноліття.

Виговський гетьманував до кінця вересня 1659 р.

Ще в квітні 1657 р., він казав польському послові Станіславу-Казимиру Беневському, що, згідно з волею короля, він буде старатися повернути Україну під Польщу у виді князівства. 16-го вересня 1658 року, після переговорів з поляками, була підписана угода, яка увійшла у історію під назвою Гадяцької. Україна, від того часу велике князівство Руське, мала увійти у склад Річи Посполитої. Як висловився проф. М. Грушевський, у тому вигляді, в якому ця угода з'явилася на світ, вона не обіцявала нічого доброго. Дійсно, це було ясно від самого початку.

Як відповідь на цей акт, Москва вислала на Україну велике військо під головуванням боярина князя Олексія Трубецького, але під мурами Конотопа його затримав хоробрий ніжинський полковник Григорій Гуляницький. Гуляницький витримав довгу облогу, а 7 липня 1659 р., коли наспіло гетьманське військо, підкріплене поляками й татарами, москалі були розбиті вщент.

⁴⁶ У листі до Путивльського воєводи Зюзіна Виговський писав про смерть Хмельницького: «Отошелъ съ свѣта дня 27 іюля» (Акты относящіяся къ исторіи Ю. З. Россіи, томъ IV стор. 3). Тому дані «Літопису Самовидця», Київ 1878 стор. 3, що Гетьман помер «о усненіи Пресв. Богородицы» (себе 15 серпня) не можна вважати точними. Кому, як не Виговському, було про це знати.

Всі шляхтичі, що брали участь у козацькому повстанні проти Польщі, автоматично губили свої шляхетські права. Згубив їх і Виговський.

В тому ж 1659 році Іван Виговський одержав на соймі «привернення честі» з шляхетськими правами та надання маєтків: Любомль на Холмщині й Бар на Поділлі (Volume Legum IV, стор. 302).

Одночасно він був зроблений старостою Чигиринським (гетьманом вже не був) і Барським, а у 1660 році сенатором. Через два роки дістав він воевідство Київське.

Першим шлюбом Іван Остапович був одружений з Яблонською гербу «Ясенчик». Близьче про цей шлюб нічого не відомо.

Під час одного із походів, Іван Остапович познайомився з донькою каштеляна Новгородського Богдана Вільгельмовича Стеткевича Оленою. Очевидно, Іван Остапович та Олена не сподівалися, що батьки дадуть згоду на їх шлюб, бо Виговський впрост Олену викав і одружився з нею.⁵

Не дивлячись на це, ми бачимо, що пізніше Іван Остапович був у найліпших відносинах з Стеткевичами та родичами матері Олени, з дому кн. Соломерецької. Подружжя вийшло дуже щасливе. Виговський звав дружину дорогою товаришкою свого життя, а Олена платила йому такою ж самою любов'ю. Через це подружжя Іван Остапович набув дуже впливових родичів й друзів.

У 1660 році одержав Виговський від Папського Престолу графську гідність.⁶

Виговські мали сина одинака, названого у честь діда Остафіємъ.

Він народився у Києві у 1653 році і там, у домі діда Остапа Гнатовича, підріс та став вчити грамоту.

У березні 1664 р. Іван Виговський, під той час воевода Київський, став жертвою інтриг з боку Павла Тетері та канцлера Миколи Пращмовського, які хотіли його позбутися з огляду на тодішній неспокійний стан на Україні, а, крім того, Тетеря мав з ним особисті розрахунки.

По наказу Тетері, що був тоді з польської руки гетьманом Лівобережної України, польський комендант полк. Себастьян Маховський схопив Виговського, та після комедії, яку було названо воєнним судом, його було впрост застрілено 19 березня 1664 р. в Ольхівці недалеко Корсуня.

Про обставини цього злодіяння, з огляду на їх великий історичний інтерес і те, що з ними мало хто знайомий, скажемо докладніше окремо, а нині перейдемо до братів гетьмана.

ДАНИЛО ОСТАПОВИЧ, другий син Остапа Гнатовича, приєднався, як і Іван, до повстання Хмельницького. У 1654 р. їздив до Москви послом гетьмана Богдана. Став Биховським полковником у 1655 р. й наказним гетьманом у 1655—58 роках. У 1655 році відзначився взявши Люблин.

⁵ Архивъ Ю. З. Р. ч. IV, том I, стор. 108.

⁶ „Polska Encyklopedia szlachecka“, том XII, st. 232, W-wa 1939.

Після Переяславської угоди, він дістав царську грамоту на Прилуку, Бориспіль, Баришевку, Воронков, Басань, Білгородець та Рожево. Цар тоді щедро обдаровував визначних старшин українськими землями, прихилиючи їх до себе.

На соймі у 1659 р. він дістав добра Смілу (Тасмин), Константинів, Баклю та Орловець правом діличним. (*Vol. Legum*, том IV, фоліо 635 та 648).

Данило був одружений з донькою гетьмана Богдана, Оленою Хмельницькою. 26. X. 1659 р. корсунський полковник Яків Петренко заарештував Данила Виговського у Лисянах та передав його москалям. Тодішній гетьман Юрій Хмельницький (був обраний гетьманом на раді у Переяславі у жовтні 1659), який прилучився до Москви, прохав царя, щоб «яко милостивый Государь» Данилові «милость оказать изволилъ», але спізнився. Данила Виговського повезли до Москви і він захворів по дорозі. «Ноября въ 30 числѣ на дорогѣ, отъѣхавъ отъ Калуги 10 верстѣ, онъ умер».⁷ Поховали його у селі Горнем. Незабаром цар наказав тіло вирити й передати Юрієві Хмельницькому, а сам висловив йому співчуття.

Дружина Данилова, Олена (Хмельницька) була заарештована 14. XI. 1659 р. у Чигирині ніжинським полковником Василем Золотаренком і відіслана у Суботів під догляд.

Польща поставилася до вдови Данила шляхетніше, хоч і була вона донькою її найлютішого ворога Богдана Хмельницького. У 1661 році привілеї і земельні надання, зроблені раніше її чоловікові, були знов «Данилу Виговському і малжонці його Хелені Хмельницькій» стверджені соймом за вдовою (*Vol. Legum*, IV, фоліо 767). Текст ствердження, у якому ім'я Олени повністю згадується, розвіяло думку деяких істориків, а у тому числі і М. Грушевського (том IX стор. 1419, Київ 1931), що дружиною Данила Виговського була Катарина Хмельницька, яку і я, ідучи за опінією цих істориків, вважав його дружиною.^{7а}

Після смерти Данила Остаповича, опікуном його синів від подружжя з Оленою Хмельницькою, Юрія та Василя, став їх дядько Іван Виговський. Незабаром вона вийшла заміж вдруге за Павла Тетерю-Моржковського, що першим шлюбом був одружений з сестрою Виговських, яка померла у 1657 році.

⁷ А. Востоковъ «Судьба Виговскихъ и Ивана Нечая», *Кіевская Старина*, Київъ 1890 г. томъ XXVIII стр. 35—46.

^{7а} Так само, раніші надання, зроблені полковнику Іванові Нечаєві, були стверджені за його дружиною Степанидою, теж донькою гетьмана Богдана. Іван Нечай, полк. Білоруський, разом з братом Юрієм, сотником того ж полку, були заарештовні 4. XII 1659 р. і заслані у Тобольск, Сибір.

Вони жили у «особой ізбі» під караулом тобольських служивих людей. А. Востоковъ, там же.

Про долю цих синів Данилових ми знаємо, що Юрій загинув молодим під Хотиним у 1673 р., а про його брата Василя не залишилося жодних даних.

КОСТЯНТИН ОСТАПОВИЧ ВИГОВСЬКИЙ, третій син Остапа Гнатовича, був, як і його батько, служебником Київського воєводи Адама Кисіля, пізніше полковник Турівсько-Пинський, врешті обозний генеральний. Він був одружений з Регіною Іванівною, княжною Мещерською,⁷⁶ гербу «Погоня», чесниковою смоленською, та залишив 7 синів і одну доньку.

У рік Переяславської угоди (1654) Костянтин Остапович дістав від царя грамоту на м. Козари та м. Кобижу. Від поляків дідичним правом одержав Лисянку у воевідстві Київським (*Vol. Legum, IV* фоліо 648—9. 1659 р.).

Костянтин Остапович був також і каштеляном Київським. У 1658 році він підписав Гадяцьку угоду з поляками. Був хоробрим воякою і особливо відзначився під Чудновим влітку 1660 р., коли, в цій битві проти москалів, одержав 7 ран.

Про Виговських наступних поколінь скажемо пізніше, а нині перейдемо до обставин пов'язаних з арештом і вбивством Івана Остаповича Виговського, на той час воєводи Київського. Одним із головних інтриганів в цій справі був колишній чоловік сестри Виговських, а тоді вже одружений із вдовою Данила Виговського Оленою, Павло Тетеря-Моржковський.

Тетеря увійшов у історію, як людина безпринципна, жадібна і нещира, але ніхто не заперече йому розуму, хитрощів і здібностей дипломата.

Він був постійним інформатором поляків про козацькі справи, за що діставав від них земельні надання й почесні.

Докладних даних про те, звідки вийшов Тетеря, якого був походження, ми не маємо.

Польський історик Едвард Руліковський, в одному листі до М. Александровича,⁸ торкнувся цього питання та пригадав дві версії. По одній, мав Тетеря вийти із Полісся, а по другій походив із міщан Переяслава за Дніпром, та його хрестним батьком був сам гетьман Богдан. Існували Тетері бояри Остерські, але чи вони мали відношення до Павла невідомо. Якись Матвій та Симон Тетері одержали польську нобілітацію у 1676 році.⁹

⁷⁶ В. К. Липинський називає Регіну Іванівну княжною Мещерською, донькою кн. Івана Мещерського і його дружини з дому княжни Полубинської. («Україна на переломі» Відень, 1920, стор. 217—218). Між тим, у родописах Виговських вона значиться як Регіна Мещерина. Мещерини княжого титулу не вживали, але були спільного походження з князями Мещерськими.

⁸ Лист цей був згодом надрукований у журналі «Кіевская Старина» за 1888 рік у томі XXI.

⁹ „Polska Encyklopedia szlachecka“, tom XI, st. 354, W-wa 1938.

Пізніше Павло Тетеря став підписуватися — Тетеря-Моржковський, можливо що по селі Моржкові, яке знаходилося в землі берестейській, де він у 1658 році одержав від поляків великі надання.

Треба згадати, що в Польщі існувало 4 роди Моржковських, але жодний із них не вживав гербу «Радван», яким Павло Тетеря став печататися після nobilitації.

Як свідчить Самійло Величко,¹⁰ був Тетеря «въ науцѣ писменой цвѣчоный і во всѣхъ рѣчахъ бѣглый». Існує думка, що він міг бути учнем славного Якова Суші, який пізніше став біскупом у Хельмі. По скінченні науки був Тетеря у Мазовії на службі у Празмівських в їх маєтку Празмові, про що відомо докладно. Освічений і хитрий, він заприятелював з молодим Миколою Празмовським і, очевидно, з ним, подорожував по Європі. Празмовський їздив і до Риму вчитися. Там вони познайомилися з Яном-Казимиром майбутнім королем Польщі (1648—1668), який також перебував в Римі деякий час. Ми знаємо, що під кінець своєї політичної кар'єри Тетеря був деякий час його секретарем.

Тетеря працював, невідомо як довго, підписком Луцької Гродської канцелярії, а коло 1647 р. був регентом канцелярії гродського суду у Володимирі на Волині. Під час повстання став писарем Переяславського полку, а від 1653 р. ми його бачимо переяславським полковником. У 1654 р. він їздив до Москви від гетьмана Богдана, разом з суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним, й уложив договір з царем.¹¹

У 1660 році був Тетеря обраний на корсунській раді генеральним писарем, а у 1663 році, з руки поляків, став гетьманом Правобережної України. У 1665 році він зрікся гетьманства.

Ще у 1659 році він був поляками nobilitований (Const. 48 Vol. Legum IV, folio 636).

У 1661 році він дістав від поляків нові надання, а саме Демидова, Літуровки, Абрагамовки, Раковки, Виронковки та інші.

Тетеря брав важливу участь у підготовці Гадяцької угоди. 5-го липня 1658 р. він зустрівся зі Станиславом-Казимиром Беневським у Гощі на Волині і там вони підписали преліминарні статті майбутньої угоди, які при її остаточному перегляді були до деякої міри змінені.

З Беневським, каштеляном волинським, який брав таку важливу роллю в підготовці і підписанні цієї угоди, Тетеря був віддавна у приятельських відносинах. Коли Тетеря був підписком Луцької Гродської канцелярії, Беневський був там писарем. Пізніше він завжди протегував Тетері, але вміло вживав його для своїх завдань, що торкалися козацьких справ.

За свої прислуги полякам, Тетеря дістав від них нові милості, а саме староства Брацлавське, Чигиринське, Ніжинське й Гадяцьке, які, справді, знаходилися на козацькій території. Дуже жадібний, він

¹⁰ Самійло Величко, «Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками черезъ Зѣновія Богдана Хмельницкаго, Гетмана войскъ Запорожскихъ въ осми лѣтѣхъ точившейся...»

¹¹ Акты Ю. З. Р. том X стор. 415—513.

скуповував за безцінок маєтки волинських шляхтичів, збіднілих під час козацьких війн. Мав він маєтки і на Підляшші та Брацлавщині, а, крім того, великі гроші готівкою. Будучи гетьманом Правобережної України, він присвоїв собі гетьманські скарби та інсигнії. Інсигнії продав. Булава опинилася пізніше у Ченстоховському монастирі.¹²

У 1667 році шляхта землі Київської скаржилася на нього в своїй інструкції на сойм, що він позабирав їх добра та їх нещастям збагатів.¹³

Позички, які робив Тетеря, він не вертав і взагалі був нечистий на руку, навіть продавав двічі ті самі маєтки. Дійшло до того, що на соймі у Варшаві у 1667 році він був примушений «забезпечитися» від процесів за свої злочини під час гетьманування (*Vol. Legum IV* стор. 445), але свою діяльність злочинств не припинив.

У 1668 році він записав свої добра Висоцькі на фундацію єзуїтської колегії у Варшаві, але з тим, щоб до кінця його життя йому виплачували по 8 000 злотих річно. Крім того записав він цій колегії й інші добра.¹⁴

Історик Юліян Бартошевич висловив здогад, що він під той час перейшов на католицьку віру. Між тим своїм листом з дня 3. IV. 1669 до ігумена Михайлівського монастиря у Києві Софоновича, Тетеря, який під старість став дуже побожним, висловлював побажання стати монахом у Печерській Лаврі. (*Акты Ю. З. Р.* том VIII, стор. 264).

В роках 1668—9, Тетеря був у дуже тісних стосунках з Львівською Ставропігією, членом якої являвся. При вписі він висловлював радість, що Бог дозволив йому, грішникові, стати співбратом і слугою в тому львівському братстві, якому обіцяв у всяких справах, як публичних так і приватних допомогати за цілість Божої Церкви і Братства.¹⁵

За махінації темного порядку на Тетерю було подано в суд і у 1670 році він процес програв. Крім того мав він понести кару інфамії та баніції. Змобілізувавши свої старі зв'язки, Тетеря випросив у короля Михайла Вишневецького глейт (з дня 10 квітня 1670 р.) на шість місяців, яким на цей час задержувалася кара інфамії з баніцією з тим, щоб Люблинський Трибунал судовий процес переглянув знов.

Рішення Трибунала вийшло неприхильним для Тетері і він, страшно розгніваний, подався до Молдавії та віддався під султанську протекцію. Знаючи «здібности» Тетері, гетьман Собеський навіть боявся, що він своїми інтригами намовить Ханенка та Дорошенка звернутися проти Польщі.

¹² Див. статтю без підпису у «Кіевской Старины» за 1900 рік, част. II стор. 9 «Булава гетьмана Тетери».

¹³ *Арх. Ю. З. Р.* ч. II, стор. 248.

¹⁴ Див. Е. Руліковський у *Словнику Географ*, том XIV, стор. 117.

¹⁵ М. Андрусак «Павло Тетеря та Львівська Ставропігія» *ЗНТШ*, том CLI, стор. 181—188.

Між тим Тетеря казав, що він має намір подорожувати до святої Землі помолитися у Гроба Господня. Переїжджаючи через Ясси, зустрівся Тетеря з московським висланцем Христофоровим, що як раз там перебував, та сильно скаржився йому на поляків. Із Ясс Тетеря продовжив подорож на Ларісу, де саме відпочивав султан, та з'явився до нього. Султан поставився до Тетері дуже прихильно і обдарував його. Коли Тетеря прибув до Адріанополя, там польський посол Висоцький, згідно з інструкцією коронного підканцлера, став намовляти його повернутися до Польщі, але з Адріанополя йому не судилося виїхати, бо захворів та незабаром помер (весною 1671 року), причастившись перед тим Св. Тайн у грецького священника. Одже помер православним.^{15a}

**
*

Має рацію проф. Андрусяк, що Тетеря, ставши Правобережним гетьманом у 1663 році, мабуть, почав мати претенсії до Київського воєвідства, а воєводою був тоді колишній гетьман Іван Виговський, який, як член Львівського Ставропігійського Братства (від 13 листопада 1662 р.) став заступником інтересів православних перед Польщею. Тетеря, як він далі каже, використав козацькі протипольські заворушення на Правобережжі в початках 1664 року, щоб перед польським полковником Себастьяном Маховським обвинуватити Виговського в співпраці з козаками.¹⁶

Василь Гарасимчук, оцінюючи тодішній стан справ на Україні, покликається на думку Липинського, що Виговський став жертвою провокації з боку канцлера Миколи Пражмовського та Тетері, які використали полк. Маховського, як засіб для цієї провокації.¹⁷

Обидва історики мають рацію, але головну причину ненависті Тетері до Виговського треба шукати в їхніх родинних взаємовідносинах.

Як я вже згадував, першим шлюбом Павло Тетеря був одружений з сестрою Виговських (1657), удруге він одружився з Оленою Хмельницькою, вдовою по полк. Данилові Виговському.

Від шлюбу з Виговським Олена мала двох синів, про яких вже згадувалося, а опікуном дітей став їх дядько Іван Виговський.

Одружившись з Оленою, Тетеря незаконно присвоїв собі маетки Данила Виговського, що належали вже його дітям. На цьому тлі між Іваном Виговським, який дбав про інтереси племінників, а Павлом Тетерею виникли свари і створилася смертельна ворожнеча. Тетеря став шукати пригоди, щоб позбутися Виговського.

^{15a} Тетеря мав сестру Еву Іванівну, що пошлюбилася з Михайлом Васильовичем Іскрицьким дідом гетьманової Уляни Вас. Апостол, з дому Іскрицької.

¹⁶ М. Андрусяк *Історія козаччини*, Мюнхен, 1946, стор. 87.

¹⁷ Василь Герасимчук «Смерть Івана Виговського», Ювілейний Збірник на пошану академіка М. Грушевського, том I, Львів 1928 стор. 206—212.

Історикам наших часів тяжко собі уявити, що Виговський дійсно бажав знов стати гетьманом. Занадто добре він знав, як розумний і досвідчений політик, що така акція, без активної допомоги ззовні, не має шансів на успіх. Між тим повстанці, під час протипольських заворушень на Правобережжі в кінці 1663 та початку 1664 років, проголосили, що вони хочуть мати гетьманом Івана Виговського та зізнавали це, коли діставалися у полон Тетері, або польському комендантові полк. Маховському. Говорилося також, що був Виговський у зносінах з запорізьким кошовим Іваном Сірком, який мав верховний провід над повстанцями, приймав його послів та присягав на євангелії, що буде боротися за віру й воювати поляків, як про це зізнавав зловлений ватажок Сулимка.

Виговський знав, у якій небезпеці він знаходиться від таких блячок та 1-го березня 1664 р. опублікував прилюдну заяву, що він до гетьманства не стремить, його не бажає і нічого спільного з повстанцями не має.

Під час перебування воєводи у Хвастові, куди він приїхав із Бара і ні в що не вміщувався, туди прибув Тетеря з полк. Маховським та польсько-козацьким військом.^{17а}

Виговський зустрівся з Тетерею і Маховським, яких завірив у своїй вірності королеві.

Очевидно поляки не дуже йому вірили, а у Маховського був королівський лист від 7 січня 1664 р. з наказом переводити слідство та арештовувати усіх, що були зв'язані з повстанцями, а особливо тих, на кого вкаже Тетеря. Тетеря Виговського не випустив із рук та примусив його з почотом приєднатися до його війська. Воєвода фактично опинився під неофіційним арештом. На початку березня повстанці були розбиті та, під час слідства над полоненими, яке переводилося у Лисянці, Тетеря з Маховським знову почули про протипольську «діяльність» Виговського та його зносини з Сірком.

На спільній нараді старшин, справа Виговського була розглянена в неприхильному для воєводи освітленні і Тетеря дав наказ Маховському його арештувати, що і було зроблено.

Із Лисянки військо рушило на Вільхівець, у якому і відбувся «суд» над воєводою.

«Без ніякого явного доказу, не давши мені оправдатися Й. М. п. Маховський, полковник Його Королівської Милости, з деякими Й. М. Панами дорадниками своїми, узяв мене на присягу, потім на сумління своє, що не мали мені робити ніякої кривди, — наперед під сторожею кілька днів тримали, обіцяючи відіслати мене до суду Короля Пана й Річи Посполитої, знову не дали мені виправдатися, на якійсь хлопській байки зробили мене винуватим і на смерть без суду і права шляхетського віддали...» так писав колишній гетьман Іван Виговський, у той час воєвода Київський у своєму передсмертному тестаменті з дня 16. III. 1664 р.

^{17а} Ця зустріч була очевидно домовленою. Тетеря і Маховський за-манили Виговського в пастку «для переговорів».

Як сенатор, Виговський мав право апелювати до сенаторського трибуналу, але йому в цьому було відмовлено.

Виговський розумів, що головним винуватцем його смерти являється Павло Тетеря і в тестаменті він наказав своєму братові Костянтинові, полковнику Турівському і каштеляну Київському, потягнути його за це на суд. В числі ексекуторів свого тестаменту, із лише йому відомих мотивів, Виговський зазначив і канцлера коронного Миколу Пражмовського, хоч і розумів, що Тетеря мав з ним порозуміння в акції проти нього. Очевидно він сподівався, що суд, хоч і буде керований Пражмовським, але складений із шляхти і сенаторів, не буде несправедливим.

«Тіло моє, продовжував воевода, по християнському порядку землі віддати, воно має лежати у Скиті Великім, у склепі мурованім у церкві Воздвиження Чесного Хреста...»

Загально вважається, що він цим вказував на Манявський Скит, біля Маняви, Богородчанського повіту в Галичині.

Виговський не забув наказати заплатити за похорон його тіла 200 червоних злотих і сто талярів твердих, записав 2.000 злотих монастирю, у якому буде похований, щоб служили панахиди по його душі, та злотих 200 Львівській Братській Церкві Пресвятої Богородиці. Він вказав також, кому з його друзів, які подарунки зробити, скільки грошей роздати бідним, та як нагородити вірних слуг.

Гаряче прохав панів опікунів, щоб доглядали його дружину й дітей та допомагали в справах господарських, були їм оборонцями і дорадниками.

«Я, відходячи на той світ, писав воевода, віддаю душу свою Господу Богу, в Тройці Святій Єдиному. Найсвятішу Матір Божу, Святих та Ангелів прошу щоб мене охороняли, молю Бога Милостивого, щоб відпустив мої гріхи».

Тестамент він написав польською мовою.

Згідно з волею воеводи він був переданий його дружині через пана Олександра Невстроля, ловчого Стародубівського, особистого приятеля Виговських, який був одним із свідків при його писанні.

Тетеря був присутній на суді, який приніс смерть воеводі, але, чи він знаходився при його вбивстві — мало імовірно. Можливо, що від'їхав.

Воеводу було впрост застрілено, коли він, серед кімнати стоячи на колінах, читав Акафиста Пресвятій Богородиці.

Коли вістка про вбивство Виговського дійшла до його дружини, вона, боячись, що за нею будуть полювати вороги, ховалася деякий час в лісах коло Бару, а затим її двоюрідний брат, Юрій Стеткевич, підкоморій Брацлавський, перевіз її до маєтності Руда у Галичині.

Микола Емиоловський пише: «Маховський наказав відіслати тіло Виговського зі слугами й сплендором до його жінки до Руди під Стрий, щоб його там, як Русина по руськи поховали».¹⁸

¹⁸ „Pamiętniki Mykołaja Jemiołowskiego“, Lwów 1850, st. 187.

Дійсність була значно скромніша, бо, лише по довгих заходах, Олені та Юрію Стеткевичу було дозволено викопати тіло, поховане на місті страчення, та перевезти його до Руди.

Олена не довго пережила свого чоловіка й померла десь коло липня 1664 р., бо в актах Гродських Жидачівських знаходиться реєстр річей, які після її смерті, були 5-го липня 1664 р. передані Костянтину Виговському, що був присутній при її останніх хвиликах.

В своєму тестаменті Олена прохала, щоб її поховали рядом з дорогим чоловіком.

Щодо місця похорону Виговських, то воно, не дивлячись на вказівки тестаментів, лишається нев'яясненим. Іван Крип'якевич писав з цього приводу:

«Біля Гніздичевської Руди в Жидачівським повіті мав бути Скит, де, в Церкві Воздвиження Чесного Хреста зложено в могилу тіло Івана Виговського. Біля Руди знаходимо лише одно, що відповідає вказівкам, — це село Юстиничі. В ньому була і церква Воздвиження Чесного Хреста і монастир, який можна б вважати Скитом. Ця церква мала надання вільностей від самого Виговського від 30 січня 1663 р. і пізніше від його внука Костянтина, графа на Вигові, хорунжого Бидгоського, з дня 24 жовтня 1743 р., але церковний будинок не заховався, а теперішня церква побудована у 1712 р. коштом її мости Пані Виговської, воеводичевої Київської, себто жінки сина Івана, Остафія. В Юстиничах був також монастир. Тестамент Олени Виговської каже, що гетьман похований у Скиті, у церкві Воздвиження Чесного Хреста, тимчасом в Юстиничах церква Воздвиження Чесного Хреста — це церква парафіяльна, а монастир, який хочемо уважати Скитом, був під іменем Преображення. Пошукування В. Будзиновського за могилою Івана Виговського, як у Манявським Скиті, так і в Юстиничах, не покінчилися позитивним результатом».¹⁹

Костянтин Виговський зложив протест проти вироку незаконного воєнного суду і страчення свого брата Івана. Цей протест Король відіслав до сойму депутатів лицарського кола з терміном 20 квітня 1666 р.

Збивство Виговського обурило шляхту. На соймках вона наказувала своїм послам на сойм у Варшаві домагатися в'яснення, за що був воевода вбитий і настоювати на слідстві.

Щодо українських полковників Тетері, то вони стверджували, що Виговський був у них на підозрінні в забігах на булаву, але що в це був замішаний і Маховський, який рахував дістати гратифікацію з маєтків Тетері, коли він буде усунений з гетьманства, та тому, знаючи про діяльність воеводи, їй не перешкоджував. Як ми згадували вище, Липинський вважає, що Маховський відіграв ролю провокатора, для якої його вжили Тетеря з Пражмовським.²⁰

¹⁹ Іван Крип'якевич «Трагедія великих могил в Україні» *Стара Україна*, IV, Львів 1924.

²⁰ W. Lipinski, „Z dziejów Ukrainy“, K. 1911, st. 301—306.

Вирок сойму до нас не дійшов повністю, але відомо, що тоді, вже покійна дружина Виговського Олена, і їх син Остафій, були реґабілітовані, та маетки батька перейшли до сина. Повної реґабілітації покійного воеводи, канцлер Микола Пражмовський, пов'язаний з Тетерею, не тільки старим приятельством, але й інтригами, які спричинилися до смерті Виговського, допустити не міг.

Але ще того року шляхетська опінія осудила поступок Тетері, який, до речі, від 1665 року гетьманом уже не був. Щодо Пражмовського, то, як каже проф. А. Прохаска, він своєю поведінкою на суді, заслужив собі славу людини без честі й віри.

Проф. Прохаска дав дуже інтересну характеристику Івана Виговського:

«Не був козаком Виговський і не вважав себе за козака... він був, у протилежності до козаків, шляхтичем... Бридився простацтва, розгульності, браку громадського виховання, і то, не тільки на дворі Чигиринському, але всюди по всій Козаччині пануючим... Не є Виговський генієм, але він є від шляхетського генія рідним сином, культурний і культуру Заходу доглядаючим козацьким начальником...»²¹

Поляки не довіряли Виговському, бо відчували, що він не був їх приятелем. Щодо самого Івана Виговського, то він бачив, що козакам вигідніше мати діло з поляками, якими можна було «тряхнути», ніж з занадто сильною Москвою з її тенденцією безумовної влади над Україною.

Як людину гетьмана найліпше характеризують слова його тестаменту написаного в очах смерті.

Цей тестамент вражає своїм епічним спокоєм. Він є одним із найліпших відомих нам зразків величі духа віруючої людини, яка віддає останні розпорядження і без страху збирається на суд Всевишнього.

За «протипольську акцію» були заслані навіть жінка Павла Тетері, Олена Хмельницька (перед тим вдова по Данилові Виговському), а також такі видатні особи як митрополит Нелюбович-Тукальський, полк. Гуляницький та інші.

Щодо самого Павла Тетері, то його цинізм дійшов до того, що він прохав короля віддати йому на виховання сина одинака Івана Виговського, за що вимагав собі маетки Руду і Браїлу.

Проїшло кілька років після цієї кривавої події і у 1669 р. Юрій Хмельницький, згадуючи її, писав маршалку і гетьману великому коронному Яну Собеському (король Польщі в 1674—1696 рр.), що homo abominabilis Тетеря має руки замазані кров'ю найневиннішої його жертви, Івана Виговського.

*

**

Від подружжя Івана Виговського з Оленою Стеткевич залишився син одинак, названий в честь діда Остафієм. Він народився у Києві

²¹ Dr. A. Prohaska, „Wyhowski twórca Unii Hadyackiej i jego rodzina”, *Przewodnik naukowy i literacki*, Lwow, 1920, tom XLVI.

у 1653 році, підріс в домі діда і там почав вчити грамоту. Від батьків він унаслідовав великі маєтки, а між ними Любомль і Бар. Був одружений тричі:

з Ганною Чолганською гербу «Сас», вдовою по Янові Гловінському, яка мала від першого шлюбу трое дітей,

з Тересою Лудицянкою Гедзінською, гербу «Правдич», вдовою по Миколі Дідушицькому, подільському хорунжому,

з Урсулою-Тересою Завадською, гербу «Лис», вдовою по Стефанові Гедзінському, що мала від його 4 дітей. З нагоди останнього шлюбу Остафій перейшов на католицьку віру.

Від шлюбу з Чолганською Остафій мав синів:

ЯНА, чесника Жидачівського (1707 р.).

КОСТЯНТИНА, графа на Витові, стольника Минського, полковника військ коронних, каптурового суддю Львівського і хорунжого Бидгоського.

Брати у молодих роках почали службу разом, як товариші гусарської хоругви королевича.

Від шлюбу з Гедзінською було потомство:

СТЕПАН, чесник Брацлавський (1732), хорунжий Бидгоський, який здружився з Катериною Гловацькою.

ОЛЕНА-АНЕЛЯ, яка була одружена двічі:

з Йосипомъ Ржевуським, старостою Ольховицьким (1695), від якої мала сина Вікентія,

з Миколою Курдвановським, каштеляном Галицьким і старостою Барановським.

Про брата гетьмана Костянтина Остаповича Витовського ми вже згадували, що він був одружений з Регіною Мещерською (Мещериною). Подружжя мало 7 синів і одну доньку:

ОЛЕКСАНДРА, який народився у 1649 році. Був дуже освіченою людиною і об'їздив багато земель. Побував у Німеччині, Англії, Швеції, Іспанії, Португалії і Франції. В Парижі прожив три роки. Він зробив велику духовну і світську кар'єру: був католицьким єпископом Луцьким (1703), затим єпископом Смоленським (1703—1714), референдарем вел. князівства Литовського й сенатором.

ДАНИЛА, каштеляна минського (1713—1740), Неборовського й Реклинського старосту, коношаго вел. кн. Литовського й сенатора. Помер у 1740 р. Був одружений з княжною Тересою Друцькою-Любецькою.

ЮРІЯ, подільського підчашого. У 1699 році він одержав від Грабовських, Люберацьких і Потоцьких ключ Доманицький із 5 сіл. У Доманицях знаходився і родовий архів Витовських. Був одружений двічі:

з Богушовою із Земблиць, а друге,

з Оленою Чернявською.

ЯНА, стольника Київського.

ПЕТРА, стольника Київського і конюшого королеви Марії-Казімири. Помер у часі безкоролів'я у Гданську і похований у Домініканському монастирі.

ГАВРИЛА, про якого нічого ближчого не знаємо.

СТЕФАНА, дворянина короля Яна Собеського.

Їх сучасником був Йосип Виговський, єпископ Луцький (1715—30). Мені невідомо чий син.

Згаданий вище **ЮРІЙ** Костянтинович Виговський, підचाший подільський, мав сина **ЙОСИПА** і доньку **Аполонію**, замужем за Йосипом Огінським. **ЙОСИП**, син Юрія Костянтиновича, був старостою Велатицьким. Одружився з Анною Ледоховською, гербу «Шалава», донькою дрогицького підстоля. Від цього шлюбу мав дві доньки і сина **ТАДЕЯ**. Тадей помер у 1767 році молодим і нежонатим.

З ним скінчилися Виговські, що походили від гетьмана Івана та його братів.

Доньки Йосипа, старости Велатицького:

ОЛЕНА, першим шлюбом за Радецьким гербу «Годземба», а другим за Миколою Поляновським, гербу «Побог», старостою Домбровицьким.

МАР'ЯНА, друга донька, одружилася з Войнаровським, гербу «Стреме».

Після смерти Тадея, ключі Любомльський та Доманицький перейшли до його сестер, які Любомль продали за 300.000 злотих Франциску Браніцькому, коронному ловчому.

Виговські — потомки родичів гетьмана Івана — існували й пізніше, але на них зупинятися не будемо. Вкажемо лише на Казіміра Виговського, каштеляна Вишгородського (1769—1777).

Герб, який вживали Виговські, хоч і був подібний до польського гербу «Абданк», ним не був.

Як і більшість наших старовинних гербів, він постав із родового знаку, який спочатку служив знаком власности.

Титло гербу Виговських нагадує латинську літеру «W», на середній барці якої знаходиться знак подібний до букви «T» з підогнутими вниз зубцями, або «Т».

Професор Оскар Галецький цілком влучно підкреслив, що титло Виговських більше нагадує одну з руських відмін «Сирокомлі».²²

Цей первісний знак Виговських ми знаходимо в праці геральдистів Віттига й Дзядулевича,²³ а також у томі II «Пам'ятники» таблиця число 4. Там же знаходиться і виображення печатки Івана Виговського в часах після Гадянецької угоди. Для великого князівства Руського був тоді вироблений герб: Орел білий у червоному полі, а на грудях його гербове титло «Абданк».

²² Halecki Oscar, „O pierwotnym herbie Wyhowskich“, *Miesięcznik Heraldyczny*, 1910, Lwow.

²³ Wittig W. i Dziadulewicz S., „Nieznana szlachta polska i jej herby“, Krakow 1908, st. 360.

Герб Виговських має поле срібне, а титло чорне. «Абданк» має срібне титло у червоному полі. Пізніше Виговські стали вживати герб «Абданк» з його барвами.^{23а}

БІБЛІОГРАФІЯ

1. «Акты относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи», СПБ 1946—1892, томъ IV, V, VII.
2. Андрусак М. «Історія Козаччини» (циклостиль), Мюнхен 1946.
3. Антоновичъ В. и Вець В. «Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи» Киевская Старина, Киевъ 1884 г.
4. «Архивъ Юго-Западной Россіи», Киевъ 1859—1910, часть II, томъ 2, часть III, томъ 1, часть IV, томъ 1, часть VIII, томъ 2.
5. Andrusak M., „Z ostatnich lat Pavla Teteri“, *Kwartalnik Historyczny, Lwow, 1937, st. 556—561.*
6. Antoni J. Dr. (Rolle Joseph), «Женщины на Чигиринскомъ дворѣ», Киевская Старина, 1894 г. томъ XLIV, 1, 2, 3.
7. Antoni J. Dr. (Rolle Joseph), „*Sylwetki i szkice historyczne*“, ser. VIII. Kraków, 1893.
8. Bartoszewicz Jul., „Wychowski“, *Polska Encyklopedia Powszechna (Orgelbranda), tom XXVIII, Warszawa, 1868.*
9. „*Volumina legum*“, wyd. Obryzki, SPB-Kraków, 1859—1888, Vol. IV.
10. Wittig W. i Dziadulewicz S., „*Nieznana szlachta polska i jej herby*“, Kraków, 1908.
11. Востоковъ А. «Судьба Виговскихъ и Ивана Нечая», Киевская Старина, Киевъ 1890 г. томъ XXVIII стр. 35—46.
12. Виговскій Иванъ «Тестаментъ», Архивъ Ю. З. Р., часть VIII, томъ 2 стр. 116—123.
13. Виговская Елена «Тестаментъ», Архивъ Ю. З. Р., часть VIII, томъ 2 стр. 116—123.
14. Герасимчук Василь «Смерть Івана Виговського», Ювілейний Збірник на пошану акад. М. Грушевського, том I, Львів 1928 стор. 205—212.
15. Грушевський М. «Історія України-Русі», том 8, Нью-Йорк 1957 і том IX Київ 1931.
16. Halecki Oscar, „O pierwotnym herbie Wyhowskich“, *Miesięcznik Heraldyczny, Lwów, 1910.*
17. Zychlinski Th., „*Złota Księga szlachty polskiej*“, tom XI, Poznań, 1887.
18. Kojalowicz W., „*Herbarz W. X. Litewskiego t. zw. Compendium*“, Kraków, 1897.
19. Крипякевич Іван «Трагедія великих могил в Україні», Стара Україна, IV, Львів 1924.
20. Крипякевич Іван «Студії над державою Богдана Хмельницького», Записки НТШ, Львів 1925 том 138—140.
21. Липинський В. «Україна на переломі», Відень, 1920.
22. Lipinski W., „*Z dziejów Ukrainy*“, Kraków, 1911.

^{23а} Першим що спростив титло свого гербу був гетьман Іван Виговський, який відкинув знак подібний до букви «Т» з підогнутими зубцями та зробив його подібним до гербу «Абданк».

Із наших геральдистів писав про герб Виговських Роман О. Климкевич в газеті «Америка» за 1959 рік, ч. 167.

23. Литовская Метрика, «Дѣла публичныя», *Русская Историческая Библиотека*, томъ XXIII, Петроградъ 1915 г.
24. Модзалевскій В. «Малороссійскій Родословникъ», томъ I, стр. 219—220, Киевъ 1908 г.
25. «Памятники» изд. Киевской Археографической Комиссией, томъ I—II, Киевъ 1845—1848.
26. Dr. A. Prohaska, „Wychowski twórca Unii Hadjackej i jego rodzina“, *Przewodnik naukowy i literacki*, 1920, tom XLVI.
27. Руликовскій Э. «Письмо къ М. Александровичу о происхожденіи П. Тетери», *Кіевская Старина*, 1888 г. томъ XXI.
28. Сенотович-Бережний В. «Виговські», *Україна*, число 9, Париж 1953.
29. „Słownik Geograficzny ziem Królestwa Polskiego“, W-wa 1880—1902.
30. Jablonowski Aleksander, „Pisma“, tom II, W-wa 1910.